

ПРАВОСЛАВНА ІДЕЯ ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглядаючи історичний процес як загалом, так і в проекції розвитку українського народу, важливо наголосити, в першу чергу, на різновекторності та суперечливості характеру взаємовідносин таких елементів як суспільство, держава та церква.

На кінець ХІХ – початок ХХ століття на Півдні України розпочинається процес відродження національної ідеї, релігійних традицій, передусім, через інтелігенцію. Активізується діяльність українських Громад та «Просвіт», зокрема щодо релігійного питання. Здійснювалися спроби подолання певного суспільно-політичного «провінціалізму». Проте, ця діяльність супроводжувалася значними труднощами не лише організаційного, але й політичного порядку. Тиск органів державної влади та, в деяких випадках, офіційної церкви, пошуки оптимальних шляхів самовираження і суспільної спрямованості, виокремлення провідної ідеї визначали характер означених організацій. До того ж, фактор сприйняття та відповіді на суспільні запити українських національних організацій з боку пересічного населення, що в більшості своєму мало традиційно сталу православну ментальність, особливо селянства, мало досить велике значення.

Тож, завданням даної статті є розгляд та аналіз співвідношення національної традиції, зокрема у візії громадсько-політичного руху української інтелектуальної еліти та основ офіційного православ'я, представленого Російською державою та церквою на Півдні України в комбінації з фактором поліетнічності та полірелігійності регіону.

Актуальність даного предмету розгляду полягає в тому, що як на той час, так сьогодні соціум Півдня України в духовному плані намагається визначити головні ціннісні орієнтири, подолати політизацію релігії.

Українська православна церква ж, в свою чергу, здійснює спроби налагоджувати конструктивні взаємини і з Російською православною церквою в Україні, хоча спостерігається певна конфронтація політичного характеру, і з представниками інших віросповідань, але при цьому відбувається пошук шляхів формування домінуючу національно-релігійну позицію, особливо в південному регіоні.

Питання щодо релігійного розвитку, створення власної національної доктрини досліджували М.Драгоманов, М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Липинський, які досить широко розглядали релігійний аспект та його вплив на соціум. Науковці та громадські діячі XIX – початку XX ст. безпосередньо Півдня України, Д.Овсянико-Куліковський, І.Липа, С.Шелухин намагалися виявити регіональні особливості розвитку релігійно-духовного життя. Цікаво, що неоднозначність їх поглядів позитивно позначилася на подальших дослідженнях даної сфери.

Сучасні дослідники І.Власовський, С.Плохій, Ю.Присяжнюк, О.Донченко, Ю.Романенко, В.Янів, Н.Шип розглядають якісно нові для традиційної історичної науки концепції психоісторії українського народу, зокрема в її релігійному контексті. Досить вагомими є праці І.Лимана та О.Ігнатуші – дослідників історії православної церкви на Півдні України, які розкривають особливості розвитку православної церкви та інших віросповідань у XIX – на початку XX ст. в південному регіоні України

Слід підкреслити, що для українського народу питання релігії завжди стояло поряд з питанням свого існування, вірою та релігією визначалася самосвідомість, самого «Я» народу. Ця концепція релігійної свідомості з одного боку дуже особистісна, а з іншого – досить загальна, була характерна майже для всіх народів як, наприклад, для тих самих іспанців доби Реконкісти чи для англійців часів революції XVII ст.

Для українців, які на зламі XIX – XX століть продовжували знаходитися під владою двох різнорелігійних імперій, православ'я також було основним чинником свідомості. Звичайно, не можна стверджувати,

що для українців Сходу в цей період існував релігійний гніт, але різне світобачення і ментальність накладали відбиток і на релігійну свідомість, посилену різницею політичних поглядів на тогочасне і майбутнє існування українців і тих росіян, які представляли державницькі ідеї монархії. Тим більше, що церква ставала звичайною зброєю у руках політиків, як це вже не раз бувало в світовій практиці.

Сама сутність православної ідеї змінилася, де зміст категорії «православний» отримує національне, навіть, націоналістичне забарвлення. Відповідно і офіційна Російська церква, не могла відокремитись від цього стереотипу, всіляко підтримуючи імперські амбіції. З одного боку, це можна розцінювати як спробу об'єднати націю, а з іншого – посилення реакції з боку церкви та державної влади, особливо після революції 1905 – 1907 рр., призводять до погіршення ставлення до церкви і релігії, а разом з тим часто і до нівелювання людської особистості.

У політичному аспекті значним прорахунком російської церковної влади можна вбачати також ту обставину, що закликаючи до християнського братерства і любові, до ближнього, вона в той самий час проводила досить жорстку політику по відношенню до іногородців, інакомислячих проявів будь-яких національних та їх релігійних рухів. І хоча маніфест 17 жовтня 1905 року проголосив свободу віросповідання, проте ставлення не змінилося, а церковники мали, наприклад, невпинно слідкувати за діями розкольників і сектантів [5, арк. 70].

Це можна назвати одним із проявів релігійно-політичної реакції на значні труднощі щодо утримання в своїх лавах не тільки парафіян, але й священнослужителів. Зокрема, багато осіб, які бажали отримати духовну освіту дуже часто розчаровувалися у політиці церкви і ставали бродячими проповідниками. Випускники духовних освітніх закладів та вказані проповідники становили певну небезпеку для церковної організації, оскільки критикували її, а своїми поглядами на релігію, що поширювалися у народі підривали авторитет церкви в суспільстві. Дуже багато таких

бродячих монахів було й в Україні, зокрема на Півдні, котрі, мабуть, ще більше підривали засади православної церкви [2, с.132].

З іншого боку, титульною Російською церквою як ймовірна загроза справедливо вбачалася діяльність будь-яких національних рухів, і, знов таки, конкретно українського, оскільки значна кількість діячів руху, особливо духовенства, стояли за утворення незалежної церковної організації. Таким чином, спостерігаємо чітку та визначену картину ставлення духовної влади Російської держави до національного питання інших народів.

Значно складнішим видається ставлення українського національного руху до церкви і релігії взагалі. З одного боку, українська інтелектуальна еліта розуміла, що вплив релігії на свідомість пересічної людини значно зменшився (не без допомоги тієї ж інтелігенції), а з іншого – релігія залишалася фактором, здатним допомогти уможливити реалізацію національних сподівань українців.

Якщо виходити з історико-філософських категорій, то взаємовідносини між церквою і українським національним рухом можна визначити як ще одне свідчення синтезу матеріального і духовного факторів. Причому, чітко зазначити, котрий з даних факторів є матеріальним, а котрий – духовним досить складно. Особливо, це стосується східноєвропейської православної церкви.

Така складність є природним наслідком, оскільки національний рух стояв «обличчям до історії», формував її, навіть де в чому не усвідомлюючи даного процесу, але значно впливаючи на духовні аспекти. Духовенство ж, навпаки, відверталось від такої історії, де, можливо, для нього вже не було місця в майбутньому, занурювалося в собі, але в силу своєї візантійсько-православної традиції, продовжувало залишатися певним регулятором суспільно-політичних відносин, не здійснюючи вже по суті пасіонарної функції.

В українському оформленні церква, на жаль, завжди була політизована, оскільки через об'єктивні чи суб'єктивні фактори являлася певною призмою, скрізь яку просвічувалися цивілізаційні процеси. Якщо в західній історії церква майже ніколи не відображала вузько національні інтереси, то українська історія була суцільним прикладом такого заглиблення церкви у матеріальний світ.

Досить складну, але водночас цікаву картину, з цієї точки зору, являла собою південна Україна кінця XIX – початку XX століття. З одного боку, це низка звичайних губерній з відповідним управлінням, бюрократичним апаратом, владою офіційної Російської церкви, яка не нижче за світську, а часом фактично й вище. З іншого – поліетнічний регіон, де на православну свідомість більшості українського населення досить відчутно впливав фактор тісної контактності й асимілювання з іншими етнічними елементами, а значить і з представниками інших релігійних конфесій та напрямів. Це, звичайно, призводило до універсалізації та певного нівелювання традиційних «православних» поглядів на духовну і матеріальну парадигму життя українського народу. Звичайно, церква намагалася протистояти цій тенденції, однак заклики до очищення віри і людської душі вже не знаходили того відгуку в населення, як раніше. Багатоетнічний край, де все більш перепліталися західні та східні традиції, ідеї, своєрідна ментальність населення, пов'язана з означеними факторами, певний опір політиці офіційної церкви, поглиблення релігійного нігілізму, особливо серед молоді – все це можна вважати чинниками кризи офіційної церкви.

Водночас, і російська, і українська інтелігенція намагалася, певним чином, через релігійний фактор сформувати політичну свідомість населення, особливо селянства. Саме тому, на нашу думку, діячі Громад та «Просвіт» як на всій території України, так і зокрема на Півдні, випускали брошури і книжки релігійно-духовного характеру для мешканців як міста, так і села [1, с.111]. Однак, питання релігійного

сепаратизму в Україні, в більшості своїй, розглядалося як щось досить делікатне і використовувати релігію як зброю багато діячів українського національного руху вважали занадто радикальним.

З іншого боку, єдність держави і церкви в Російській імперії зумовлювала також дію того негативного фактору, що влада здійснювала контроль не тільки щодо світських справ, але й духовних. Цензура громадської думки проявлялася в наукових дослідженнях з історії релігії, етнографії українського народу, темах, які б тільки могли нагадувати про особливості українців як народу. Таких прикладів достатньо. Вельми характерним видається випадок, подібні якому, скоріш за все, траплялися дуже часто. Під час одного з засідань одеської української «Просвіти» в жовтні 1908 року, була заслухана доповідь одного із учасників – П. Ящуржинського про релігійні традиції українського народу, зокрема про вшанування води, колодязів та джерел. Обов'язково присутній на цьому засіданні чиновник одеського градоначальника у своєму рапорті зазначав, що така доповідь є небезпечною для публічного оголошення і може підривати основи православної віри. Небезпечним виступ вважався тому, що доповідач казав про таке вшанування води в теперішньому часі, а на той час святими вважалися лише колодязі Серафима Саровського, Охтирської Божої матері та невелика кількість інших. Таким чином, вказував чиновник, можуть бути розхитані засади не тільки православної віри, але й загалом єдиної і неподільної Росії.[4, арк.62-63].

Можливо, такий відгук спеціального чиновника свідчить лише про його надто сумлінне ставлення до виконання покладених обов'язків і вишукування «чорного в білому», проте позиція царської адміністрації була досить визначеною. Маніфест від 17 жовтня 1905 року про надання різних свобод скоріше нагадував казку про солов'я, коли китайському імператору пояснили переваги співу механічного солов'я перед співом живого птаха в тому, що монарх завжди буде знати точно, про що співатиме такий соловей. В даному контексті, зрозуміло, що українські

організації мали існувати подібно механічному птахові, і від появи таких організацій як Громади та «Просвіти» чекали лише культурологічної діяльності в душі суто етнографічних гуртків.

У той же час, виник новий аспект прояву православної свідомості української інтелігенції, зокрема це ставлення до іноземної колонізації Півдня України. Діячі українського національного руху часто негативно ставилися до такої колонізації. Наприклад, С.Шелухин – активний діяч одеської української Громади, вкрай недобррозичливо відзивався про поширення німецької колонізації, зазначаючи її антиукраїнську спрямованість [13, с.33]. Дане ставлення можна вважати досить суб'єктивним, але об'єктивно така колонізація, можливо й вела б до поширення протестантизму в Південній Україні, чим були стурбовані найбільш радикально налаштовані православні діячі українського національного руху. Можливо, в даному питанні, вони були солідарні з офіційною Російською церквою. Проте офіційна церква, на нашу думку, скоріше готова була піти на поступки протестантам, ніж встановити відносини з православними українцями-самостійниками, оскільки перших задовольняли умови, поставлені царською владою і колоністи просто не мали підстав бажати відділення південних земель від Росії, принаймні у той час. Хоча, за словами С.Шелухина й мали намір зробити землі Херсонщини «Тевтонією евксінською» [13, с.33]. Але, знов таки, подібний вислів має більш емоційне, ніж реальне підґрунтя.

Отже, характеризуючи взаємне ставлення офіційної Російської церкви і організацій українського національного руху, слід вказати на досить неоднозначну позицію цих політичних опонентів стосовно один одного. Тут необхідно враховувати всі ті чинники, які були притаманні тогочасному соціуму і певним чином розвивали його. Це й економічні, і соціальні, і культурницькі фактори, за допомогою яких обидві сторони намагалися подолати власні внутрішні протиріччя в умовах загальної кризи, що охопила суспільство на межі XIX – XX століть. Треба відмітити

також, що церква намагалася відшукати своє місце в новому світі, однак це виявилось досить складною справою, оскільки зміни в ньому були явно не на користь церковної організації. З іншого боку, суперечливість поглядів української інтелігенції на державу і релігію не могла не відобразитися на процесі побудови загальної концепції щодо місця релігії в державній структурі та суспільстві.

Джерела та література

1. Болдирєв О.В. Одеська громада: Іст. нарис про укр. нац. відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст./ О.В. Болдирєв – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
2. Водотика С.Г. Історія Херсонщини / С.Г.Водотика, Є.Г.Сінкевич. – Херсон: Айлант, 2003. – 202 с.
3. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні / М.С.Грушевський. – Вінніпег (Канада); Мюнхен (Німеччина); Детройт (США). – 1962. – 160 с.
4. ДАОО. – Ф.2, оп. 7, спр.276., Арк .62-63.
5. ДАХО. – Ф. 198. оп. 1, спр.101. Арк. 70.
6. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / О.А. Донченко, Ю.В. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
7. Дорошенко Нарис історії України / Д.І.Дорошенко. – Львів.: Світ,1991. – 576 с.
8. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М.Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф,2004. – 440 с.
9. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І.І.Лиман. – Запоріжжя: РА “Тандем - У”, 2004. – 488 с.
- 10.Липинський В.К. Релігія і церква в історії України / В.К.Липинський – К.: ПБК “Фотовідеосервіс”, 1993. – 128 с.

11. Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания / Овсянко-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: в 2-х т. – Т. 2. – М.: Худож.лит., 1989. – 526 с.
12. Плохій С. Переяслав 1654: Православний дискурс та політична культура / Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. / С.К.Плохій. – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с. – С. 775 – 795.
13. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. (Репринт) / С.Шелухин – Дрогобич: Бескид, 1992. – 248 с.
14. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т історії України / Н.А. Шип. – К., 1995. – 66 с.

Аннотация

В данной статье предметом рассмотрения является процесс формирования на Юге Украины в конце XIX - начале XX вв. национальной религиозной доктрины в контексте деятельности украинских общественно-политических организаций и отношение подобных организаций к православной идее, в общем, и Русской православной церкви в частности. Также автором рассматриваются взгляды представителей украинской интеллигенции на распространение на Юге протестантского сектантства и возможные последствия этого процесса.

ANNOTATION

In this article the subject of investigation is the process of forming of the national religious doctrine in the context of activity of Ukrainian socio-political organizations in the South of Ukraine at the end of the XIX - beginning of the XX cent., their attitude to orthodox idea, as a whole, and to the Russian orthodox church, in particular. The author also considers the views of the representatives of the Ukrainian intelligentsia to expansion of protestant sectarianism in the South and its possible results of this process.